

Rusin kaste ja isovenäläisyys. Venäjän ortodoksisen kirkon nykylinjausten aatteellinen tausta ja uudistumisen mahdollisuudet?

dos. TT Tomi Karttunen

Venäjän hyökkäys Ukrainaan 24.2.2022 ja sen ideologinen perustelu hätkähdetti etenkin läntistä maailmaa. Venäjä näytti kääntyneen taaksepäin kohti keisariaikaa ja jopa valtakunnan tuhatvuotisiin juuriin myyttisessä ”Rusin kasteessa”. Ideologia ruhtinas Vladimirin kasteen 988 luomasta ylikansallisesta, venäläisortodoksisen kirkon ja uskon tukemasta, Moskova-johtoisesta ykseydestä ja messiaanisesta tehtävästä ja erityisasemasta vihollisten, viime vuosisatoina erityisen lännen, uhkaamana ja sen vastaisena voimana, juontaa jo 1400-luvulle. Se tulee esiin viime vuosikymmenten ”venäläisen maailman” aatteessa. Neuvostoliiton synty tai luhistuminen eivät pyyhkaisseet pois venäläistä imperialismia. Kun sama lännenvastainen asetelma konflikteineen näyttää toistuvan yhä uudelleen, on syytä kysyä, miten voitaisiin Venäjällä käynnistää ”menneisyydenhallinnan” projekti, joka purkaisi mytologisoituneita uhkakuvia ja vastakkainasettelua tukevaa identiteettiä ja avaisi tien kohti kestävämpää rauhaa?

1. Venäjän ortodoksinen kirkko sodan oikeuttajana ja katumus tienä uuteen? Helmikuun 24. päivä 2022 ”riisui naamiot” Venäjän johdon kasvoilta ja teki sodasta jälleen todellisen mahdollisuuden Euroopassa. Samalla kun länsimaissa on selvitetty ajatuksia typerryttävän Venäjän hyökkäyksen jälkeen ja asetettu varsin päättäväisesti yhtenäiseen rintamaan tuomitsemaan hyökkäys ja tukemaan Ukrainan kamppailua itsenäisyytensä ja koskemattomuutensa puolesta, on herätty pohtimaan myös tapahtuneen syitä ja mahdollisuutta edetä tulevaisuudessa kohti parempaa.

Koko joukko Venäjän kehitystä analysoivia kirjoja on ilmestynyt. Esimerkiksi venäläinen kirjailija Mihail Shishkin on herättänyt keskustelua suomennetussa kirjassaan *Sota vai rauha. Kirjoituksia Venäjästä ja lännestä* (2023). Hän etsii tietä Venäjän uudistumiseen, ”uudelleensyntymään”. Ainoaksi reseptiksi Shishkin katsoo rehellisen tosiasioiden tunnustamisen ja siitä tehtävät johtopäätökset: ”Ilman katumusta ja kansallisen syyllisyyden

tunnustamista ei uusi, demokraattinen alku ole Venäjällä mahdollinen. Venäjällä ei ole koskaan käsitelty ja kitketty stalinismia.”¹

Syntien tunnustamisen ja katumuksen mielenmaisemaan sopii, että ukrainalaistaustainen, aiemmin Moskovan patriarkaatin palveluksessa ollut, sittemmin tutkijana ja keskustelijana kansainvälisesti tunnettu Kirill Hovorun on todennut venäläisestä mielenmaisemasta: ”Putin voidaan torjua vain teologisesti.”² Hovorun painottaa, että kyse on tarpeesta korjata ideologisia, myyttisiä ja teologisia vääristymiä, joiden juuret ovat satojen vuosien takana venäläisessä kulttuurissa ja käsityksessä venäläisestä erityisasemasta. Hovorun oli mukana luonnostelemassa 13.3.2022 julkistettua julistusta, jossa ortodoksiteologit tuomitsevat Putinin ja patriarkka Kirillin vaaliman ajatuksen ”venäläisestä maailmasta” (*Russkii mir*) harhaoppisena, kristinuskoa nationalistisesti vääristävänä aatteena, jota on käytetty hyökkäyksen perustelemiseksi. Hyökkäyksen vuosipäivänä julistuksen oli allekirjoittanut 1522 ortodoksista teologia, vaikuttajaa ja seurakunnan jäsentä.³

Julistuksen mukaan ”venäläisen maailman” ajatus pitää sisällään seuraavaa:

Tämä ideologia opettaa, että on olemassa ylikansallinen venäläinen kulttuuripiiri tai sivilisaatio, jota kutsutaan pyhäksi Venäjäksi tai pyhäksi Rusiksi, ja tähän piiriin kuuluvat Venäjä, Ukraina ja Valko-Venäjä (joskus myös Moldova ja Kazakstan). Lisäksi se käsittää myös etniset venäläiset ja venäjänkieliset kaikkialla maailmassa. Ideologian mukaan tällä ”venäläisellä maailmalla” on yksi yhteinen poliittinen keskus (Moskova), yhteinen hengellinen keskus (Kiova koko Rusin ”äitinä”), yhteinen kirkko (Venäjän ortodoksinen kirkko ja Moskovan patriarkaatti) sekä yhteinen patriarkka (Moskovan patriarkka), joka toimii ”sinfoniassa” yhteisen presidentin tai kansallisen johtajan (Putin) kanssa hallitessaan

¹ Shishkin 2023, 9. Toinen esimerkki näistä pohdinnoista on Keir Gilesin kirja *Venäjän sota jokaista vastaan ja mitä se sinulle merkitsee* (2022). Giles 2022, 20–21: ”Ainoa asia, joka helpottaisi Suomen tapaisiin maihin kohdistuvaa vaaraa olisi se, että Venäjä luopuisi lopultakin imperiumin rakentamista koskevista mielikuvitusleikeistään. Se edellyttäisi kuitenkin Venäjän johtajilta ja sen kansalaisilta maataan koskevaa perustavanlaatuaista uudelleenajattelua.... Venäjän uhkan pysyvään poistumiseen tarvitaan enemmän kuin sodan häviäminen. Uhkan poistuminen vaatisi sitä, että Venäjän johto muuttaisi radikaalisti asenteitaan ja peruskäsityksiään. Tämä ei tule olemaan helppoa, eikä se tule tapahtumaan nopeasti. Myös ymmärrys tästä leviää lännessä... Putinin esittämien näkemysten takana oleva ajatusmaailma on pitänyt Venäjän vallan luonteen sekä asenteet muita maita ja sen omia alamaisia kohtaan muuttumattomina vuosisatojen ajan. Ketjussa on ollut vain lyhyitä katkoksia esimerkiksi heti kylmän sodan päättymisen jälkeen.”

² Tomi Karttusen matkaraportti Pohjoismaiden ekumeenisten sihteerien kokouksesta ja Kirill Hovorunin siellä pitämästä esitelmästä tammikuussa 2023.

³ <https://publicorthodoxy.org/2022/03/13/a-declaration-on-the-russian-world-russkii-mir-teaching/> (luettu 10.5.2023).

tätä venäläistä maailmaa sekä pitäen yllä sen yhteistä erityislaatuista hengellisyyttä, moraalikäsitystä ja kulttuuria. Opetukseen kuuluu myös, että tämän ”venäläisen maailman” vastassa seisoo rappeutunut länsi, jota johtavat Yhdysvallat ja Länsi-Euroopan valtiot.⁴

Roomalaiskatolisen kirkon ekumeenisista suhteista vastaava, Paavillisen kristittyjen ykseyden edistämisen osaston johtaja kardinaali Kurt Koch puolestaan on teräväsanaisesti luonnehtinut tämän ”brutaalin ja absurdin sodan” pseudouskonnollista perustelemista harhaoppiseksi. Jos patriarkka Kirill perustelee venäläisten ja ukrainalaisten ykseyttä kasteella samassa ”Kiovan Rusin” kastealtaassa vuonna 988, kardinaali huomauttaa tämän olevan ristiriitaista, koska ”kun venäläiset hyökkäävät tänään ukrainalaisten kimppuun ja johtavat sotaa, silloin ykseys rikkoutuu.”⁵

Kirkkojen ekumeeninen rintama on varsin yksimielisesti tuominnut Venäjän hyökkäyksen ja vedonnut patriarkkaan rauhan puolesta.⁶ Kirkot globaalissa etelässä näkevät kuitenkin tilanteen osin eri tavoin kuin Euroopassa ja Pohjois-Amerikassa. Hybridisota ja propagandistinen vääntö ulottuvat laajalle.

2. Pyhän Venäjän ajatuksen ja universaalin messianismin syvät juuret

Mikä sitten on se aatemaailma, josta tämä ”venäläisen maailman” aate nousee? Ajatus Venäjän ja sen ortodoksisen kirkon erityisasemasta on yhtäältä varsin vanha. On viitattu munkki Feofanin toteamukseen 1500-luvulla, jonka mukaan Venäjä on ”kolmas Rooma eikä neljättä tule”. Maa on nähnyt, että sillä on messiaaninen erityisasema ortodoksisen kristinuskon puolustajana Bysantin valtakunnan kaaduttua Konstantinopolin valloitukseen 1453. Ajattelutavan juuret ovat prinssi Vladimirin kasteen 988 symbolisessa ymmärtämisessä ykseyden luovana myyttisenä ”Rusin kasteena”, johon liittyy ajatus ”pyhästä Venäjästä”, joka

⁴ <https://ort.fi/uutishuone/2022-03-15/teologiryhman-julistus-venalainen-maailma-russkij-mir-opetuksesta> (katsottu 10.5.2023).

⁵ <https://www.katholisch.de/artikel/39899-kardinal-koch-wirft-patriarch-kyrill-i-haeresie-vor> (luettu 10.5.2023).

⁶ Kirkkojen kannanotoista Venäjän hyökkäyssotaan Ukrainassa löytyy laaja kooste tältä sivulta: <https://ceceurope.org/what-we-do/church-response-to-ukraine>

on luonteeltaan ylikansallinen ”Rus”, joka käsittää venäläiset, valkovenäläiset ja ukrainalaiset sekä moldovalaiset.⁷

Myytti on vuosisatojen kuluessa muokkautunut palvelemaan ensin Moskovan valtakunnan sitten Venäjän imperiumin aatteellista legitimointia. Yleiseurooppalaisen kansallisuusaatteen nousun myötä 1800-luvulla ajatus ”Rusin kasteen” tuomasta ykseydestä muotoiltiin uudelleen osana Venäjän imperiumin puolustusreaktiota Ranskan vallankumoukseen, Napoleonin sotien kokemuksiin ja sisäiseen kuohuntaan 1830-luvulla. Saksalaisen nationalismin vanavedessä heräsi tarve määritellä Venäjän paikka suhteessa Eurooppaan ja oman kulttuurin luonne sekä ”messiaaninen tehtävä”.⁸

Moskovan pyhän Venäjän missio on säilynyt kautta vuosisatojen. Ajatellaan, että Venäjä on ikuinen ja jakamaton isänmaan ”kokonaisuus” (*tselost’*). Se olisi syntynyt Kiovan Rusissa Rurikin dynastian myötä, ja ulkoiset viholliset ja sisäiset ristiriidat olivat sen uhka alusta asti, mikä edelleen kannustaa poliittista johtoa hyödyttävään yhtenäisyyden vaalimiseen. Ensimmäinen tuhoisa jakautuminen olisi tapahtunut Vladimir Pyhän jälkeen 1000-luvun alussa ja kestänyt aina siihen saakka, kunnes Iivana III alkoi 1400-luvun lopulla koota Venäjän ”kokonaisuutta” takaisin. Moskovalainen tulkinta painotti, että kyse on dynastian eli hallitsijan ympärille syntyneestä isänmaasta. Vasili Nikitits Tatištšev (k. 1750) kirjoitti tämän näkemyksen 1700-luvulla länsimaisen historiankirjoituksen asuun teoksessaan *Istorija Rossijskaja* (suom. *Venäjän historia*). Se kuvaa venäläisten taistelua sekä sisäistä hajaannusta että ulkoisia uhkia, etenkin mongoli-iestä, vastaan samalla kun lännen ”harhaopit” yrittivät hajottaa ”Venäjänmaan” yhtenäisyyttä. Tatištšev myös sinetöi Venäjän bysanttilaisuuden ottamalla Kiovan varhaisaikojen tulkinnan ”Joakimin kronikaksi” kutsumastaan varhaislähteestä. Nytemmin tutkijat pitävät tekstiä väärennöksenä.⁹

Nikolai Karamzin (k. 1826) kehitti Tatištševin näkemyksiä edelleen ja loi kirjassaan *Istorija gosudarstva Rossijskogo* (suom. *Venäjän valtakunnan historia*) lopullisen kuvan tuhatvuotisesta Pyhästä, yhtenäisestä ’Venäjänmaasta’, jota ulkoiset viholliset ja hajaannus uhkaavat, mutta jota urheat venäläiset isänmaanystävät puolustavat uhrautuvasti sukupolvesta

⁷ Putinista ja kolmannen Rooman ajatuksesta ks. esim. Drost & de Graaf 2022. Korpela 2023, 256 mukaan Kiova, Dneprin rannalla oleva valtava Vladimir Pyhän patsas on venäläisten vuonna 1853 pystyttämä ja neuvostovalan suojelema Venäjän historiankirjoituksen symboli.

⁸ Aatehistoriallisesta taustasta lyhyesti ks. Jangfelt 2022 ja muinais-Venäjän myytistä kattavasti Korpela 2023.

⁹ Korpela 2023, 247–248.

toiseen. Sen johtaja on pyhä keisari. Sen jälkeen kuvaa on tarkennettu ja kehitetty eteenpäin. Venäläinen kansallisromantiikka sementoi opin Venäjän aatteesta eli universaalista imperiumista, jota ”vääräuskoisuus” uhkaa. Nykyinen perustuslain tukema virallinen ja oikea historianäkemyks on ytimeltään sama kuin tämä.¹⁰

Tämän yleisen kiteytyksen lisäksi asian tärkeys edellyttää, että Venäjän Ukrainaankin tekemän hyökkäyksen taustalla vahvasti olevan, varhaiskeskiaikaiseen ajatteluun palautuvan ideologian juuria tarkastellaan, sekä aatehistoriallisessa että teologisessa tutkimuksessa, vielä laajemmin, koska Venäjän varhaishistorian tulkinta on vahvasti politisoitunutta – etenkin kun sota on vielä vahvistanut ideologista polarisaatiota. Samalla on syytä kuvata ukrainalaista itseymmärrystä. Kiistämätöntä on, että niin presidentti Putin kuin patriarkka Kirill ovat tähän alun perin ”moskovalaiseen” historiantulkintaan viittaneet perustellessaan maansa toimia, kiistäessään Ukrainan aitouden kansana ja valtiona ja lietsoessaan samalla vastakkainasettelua ”lännen” kanssa. Venäjällä on laajasti levinnyt oppikirjoissakin toisteltu myyttinen kertomus venäläisten, valkovenäläisten ja ukrainalaisten eli ”vähävenäläisten” liitosta, mikä on muokannut ajatuksellisesti maaperää propagandalle.¹¹

Kirill Hovorunin viittaus teologian merkitykseen Vladimir Putinin ajattelun ymmärtämisessä ja hänen edustamansa ideologian kriittisessä arvioimisessa on osuva, sillä Putinin sodan oikeuttava kertomus on seurausta ideologisesta, uskonnollisesta ja historiallisesta muotoillusta viitekehyksestä, jota hän on kehitellyt koko 2000-luvun ajan. Putin on käyttänyt kristillis-imperialistista historiaa hyödykseen seuraavien tavoitteiden toteuttamiseen: 1) uuden valtioideologian luominen, 2) yhteiskunnan mobilisointi pyhän Venäjän imperiumin ajatuksen taakse, 3) vihollisten demonisoimiseksi ja oikeuttaakseen suunnitellun tuhon sekä 4) asettaakseen tämän mission ja ideologian kattavaan apokalyptiseen ja metafyyssiseen asetelmaan, jossa kuolema ja sota ovat jaloja, kohti taivasta vieviä tavoitteita Venäjälle.¹²

¹⁰ Korpela 2023, 248.

¹¹ Korpela 2023, 10–13, 24.

¹² Drost & de Graaf 2022, 28. Ks. myös Korpela 2023, 10–13. Snyder 2019, 24 näkee Putinin luoneen pohjan oligarkkien vaihtoehdottomalle, ikuisiksi tarkoitetulle järjestelmälle siten, että hän hyödynsi aatteellisena pohjana eurasianistisen ”fasistifilosofin” Ivan Iljinin (1883–1954) ajattelua, joka koki renessanssin Venäjällä 1990-luvulta alkaen. Erofeev 2023, 8–9 kritisoi Snyderin tulkintaa Ukrainan sodasta ”imperialistisena” ja ”kolonialistisena”, niin että sen takana olisi historiallis-ideologisia syitä eikä vain pyrkimys ylläpitää mafian valtaa terrorin keinoin. Erofeevin mukaan kyse on ainoastaan tästä. Hänen näkemyksensä ”mafian sodasta” vaikuttaa kuitenkin sekin yksipuoliselta ja myös epäuskottavalta ajatellen aate- ja kulttuurihistorian pitkiä linjoja, vaikka epäilemättä taustalla on myös motiiveja, jotka liittyvät valtaklikin vallassa pysymiseen.

Putinin ajattelun kehityksen välittömänä taustana oli se, että Neuvostoliiton romahtaessa 1991 tsaarin Venäjällä kehitellyt antieurooppalaiset ideologiset suuntaukset kuten slavofilia ja panslavismi historiallisine juurineen palasivat keskusteluun. Ne olivat eläneet venäläisemigranttien ajattelussa sekä Neuvostoliitossa taustalla olevana pohjavirtana, ja 1990-luvulla niistä jälleen keskusteltiin avoimesti.¹³ Seuraavassa tarkastellaan tätä uudelleen luotua valtiollista kertomusta etenkin sen kirkollis-teologisen, historiallisen ja ideologisen taustan näkökulmasta.

3. Imperialismin ja lännenvastaisuuden lähtökohdat

Jukka Korpela kirjoittaa Venäjän myyttistä historiakäsitystä analyttisesti summaavassa ja dokumentoivassa kirjassaan *Muinais-Venäjän myytti* (2022): ”...jo 1400-luvulla laadituista kertomusrypeistä välittyy kuva, että oikeauskoinen ’Venäjänmaa’ eli Moskova on vihollisten ympäröimä, ja näin oli ollut jo kiovalaisesta muinaisuudesta alkaen. ’Venäjänmaalla’ ei ole ystäviä, ja siksi sen pitää käydä jatkuvaa taistelua totuuden puolesta. Rubež eli raja erottaa tämän totuuden kadotuksesta”.¹⁴

Tutkimuksessa on varsin laajasti tultu siihen tulokseen, että 1400- ja 1500-lukujen vaihteessa tehtiin päätöksiä, jotka määrittävät niin poliittisesti kuin kirkollisesti venäläistä ja venäläis-ortodoksista itseymmärrystä tähän päivään asti. Näin on tehnyt esimerkiksi saksalainen Venäjä-tuntija Regina Elsner väitöskirjassaan Venäjän ortodoksisen kirkon ja modernin kohtaamisen ongelmasta (2018). Jo myöhäiskeskiajalla muodostui teologinen käsitys ortodoksian ja Venäjän yhteydestä sekä ortodoksien sidoksesta Venäjän valtioon. Valtakunta kantoi vastuuta oikean uskon puolustamisesta Bysantin romahtamisen jälkeen. Kirkon ja hallitsijan välinen liitto teokraattisen absolutismin muodossa merkitsi sitä, että kritiikki kirkkoa kohtaan oli aina kritiikkiä valtiota kohtaan ja päinvastoin. Myöskään kirkon piirissä ei siis juuri ollut tilaa järjestelmän kritikoille; suvaitsemattomuus toisin ajattelevia kohtaan vahvistui.¹⁵

Esimerkiksi Korpela 2023, 254 painottaa, että bysanttilainen ja isänmaallinen kuorrutus ei ole vain sanojen kyynistä helinää vaan totisinta totta sosiologi Alena Ledenevan kuvaamassa *sisteman* maailmassa. Venäjä on klaanien verkosto, ja sen eräs luonnollinen ulottuvuus on epäluulo ja pakko olla selvillä muiden hämäräperäisistä peleistä ilman kyynisyyttä.

¹³ Schröder 2023, 5–6.

¹⁴ Korpela 2023, 161–162.

¹⁵ Elsner 2018, 41. Ks. myös Pipes 2005, 41.

Moskovalaiset pitivät itseään valittuna kansana ja kristinuskon puolustajina. Puolaa, Euroopan suurin valtio 1400–1500-luvulla, taas pidettiin yleiseurooppalaisesti kristinuskon etuvartiona Moskovaa ja tataareja vastaan. Myös Ruotsi näki itsensä etuvartioksi itää vastaan.¹⁶ Nykyisen Ukrainan alue joutui puristuksiin itäisten ja läntisten valtojen kamppailussa.

Kirjassaan *Itä-Euroopan historia keskiajalta 1700-luvulle* (1999) Jukka Korpela on kuvannut uskonnollis-poliittisen tilanteen muutosta, joka on nykyisen Ukrainan kirkollisen tilanteen taustalla. Läntinen ”Rus” eli nykyisen Ukrainan ja Puolan alue kasvoi kirkollisesti eroon 1400-luvulla Moskovasta. Rusin ortodoksinen kirkko jakautui 1458 Moskovan ja Kiovan metropoliittakuntiin. Kioassa ortodoksinen kirkko ei ollut samalla tavoin osa valtakunnan ideologiaa, legitimaatioperustaa ja kansallista myyttiä kuin Moskovassa. Puolahan oli valtiona toisuskoinen ja pyrki ajoittain jopa kääntymään ortodoksit roomalaiskatoliseen uskoon.¹⁷

Moskova-johtoiseen ideologiaan liittyi myös vastakkainasettelu länttä kohtaan. Puolan kautta läntisiä vaikutteita saaneen Ukrainan tapauksessa ideologis-uskonnolliset erot johtivat siihen, että jo 1600-luvun alussa moskovalaiset kastoivat alueelleen tulleet ukrainalaisia uudelleen. Ukrainan ortodoksikirkko pysyi osana Konstantinopolia ja oli avoimempi kreikkalaisvaikutteille kuin Moskovan kirkko. Tämä tuki ortodoksien omaa, puolalaisista eroavaa identiteettiä.¹⁸

Läntinen vaikutus vahvistui Kiovan ortodoksisessa kirkossa, kun ortodokseja kävi opissa Roomaa myöten. Lisääntynyt yhteisymmärrys johti siihen, että vuonna 1596 solmittiin Brestin unioni, jonka tuloksena syntyi vielä nykyisin toimiva kreikkalaiskatolinen kirkko (aiemmin kutsuttu uniaateiksi). Se noudattaa itäistä riitusta, mutta on paavin alaisuudessa opillisesti ja hallinnollisesti. Puolan valtion tarkoituksena oli liittää ortodoksit roomalaiskatolisen kirkon oppiin ja organisaatioon. Niin moskovalaiset kuin ortodoksisuuden säilyttäneet Puolan alamaiset pitivät unionisteja kuitenkin pettureina.¹⁹ Sitten he ovat kuitenkin saaneet myös sillanrakentajan roolia.

---

¹⁶ Korpela 1999, 171.

¹⁷ Korpela 1999, 168.

¹⁸ Korpela 1999, 170.

¹⁹ Korpela 1999, 170–171. Kreikkalaiskatolisen kirkon myöhemmistä vaiheista ks. esim. Hurskainen & Laitila 2023.

Läntisen Rusin ja muiden reuna-alueiden poliittinen ja uskonnollinen asema oli tässä tilanteessa ratkaisematta. Valtakamppailu johti konfliktiin idän ja lännen välillä. Näinä aikoina syntyi eurooppalaiseen kulttuuriin käsitys venäläisten toiseudesta ja muukalaisuudesta eli ”ryssäviha”. Jesuiitat pyrkivät Venäjän 1600-luvun alun sekasorron aikana saamaan Moskovassa valtaan katolilaisen hallitsijan. Puolan käyttäessä jesuiittamissioita kansallisen valloituspolitiikkansa kullassa jesuiitat saivat huonon maineen Venäjällä.²⁰ Osaltaan tämä maine lienee kantautunut myös Suomeen ja Välskärin kertomuksiin.

Tsaari Mihail Romanovin aikana (hallitsi 1613–1645) Moskovan imperiumin laajeneminen jatkui. Tälle loi hyvät edellytykset sen aiempien uhkaajien eli Puolan ja Ruotsin välinen keskinäinen sota. Ruotsin voimat vähitellen ehtyivät 30-vuotisen sodan (1618–1648) myötä. Mihail Romanovin isä patriarkka Filaret nousi merkittävään rooliin. Hän oli aluksi puolalaismielinen, mutta tsaari Boris Godunovin heitettyä hänet vankilaan Filaret omaksui vapauduttuaan ja palattuaan Moskovan patriarkaksi (1619–1633) täysin puolalais- ja länsivastaisen asenteen. Hän määräsi länsimielistä kirjallisuutta hävitettäväksi ja rankaisi vieraiden riittien harjoittajia jopa kuoleamalla. Filaret myös aloitti suuren ideologisen puhdistuksen kirkossa. Patriarkka Filaretia voi pitää yhtenä venäläisen länsivastaisuuden oppi-isistä.²¹

4. Moskovan bysanttilainen vuosisata 1600-luvulla

Moskovan patriarkaksi vuonna 1652 valittu Nikon vahvasti kreikkalaisuuntausta Venäjän ortodoksisen kirkon parissa. Hänen johtamansa reformin tuloksena kirkollisia tekstejä käännettiin uudelleen. Liturgista elämää muokattiin muutenkin Konstantinopolin patriarkaatin mallin mukaiseksi. Oikaistiin keskiaikaisia virheitä ja poistettiin liturgiaan liitettyjä kansallisia erikoisuuksia. Venäläistä ortodoksiaa ohjattiin näin muun ortodoksisen kirkon yhteyteen. Patriarkka Nikon uudisti varsin perusteellisesti metropoliitta Makarin 1500-luvulla luomaa Venäjän ortodoksista kirkkoa. Reformi oli teologisesti perusteltu, mutta tradition karsiminen karkotti monia hartaita uskovia kirkosta, jotka näkivät keskiaikaisen

---

²⁰ Korpela 1999, 172–175.

²¹ Korpela 1999, 186–187.

perinteensä olleen jumalallinen, puhdas oppi. Esipappi Avvakumin johdolla muodostui vanhauskoisten ryhmä.²²

Kreikkalaisuutta ihailnut patriarkka Nikon syytti vanhaa moskovalaista kirkkoa virheistä, mutta hänen maanmiehensä syyttivät myös kreikkalaista ortodoksiaa uskosta luopumisesta. Asenteella oli vankka poliittinen ulottuvuus. Moskovan valtakunta oli luonut identiteettinsä painottaen eroa kreikkalaisiin ja länteen. Nikon oli aluksi tsaari Alekseis suosiossa, mutta vastustus oli kirkon piirissä melkoinen. Vähitellen välit tsaarin kanssa heikkenivät. Nikon joutui väistymään patriarkan tehtävästä; vuoden 1666 kirkolliskokous erotti hänet. Moskovan tullessa nyt osmanien rajanaapuriksi sen yhteys Balkanin ortodokseihin läheni ja tsaari julistautui Balkanin kristittyjen suojelijaksi. Poliittinen näky oli sama, jonka Moskova oli omaksunut 1300-luvun lopulla itselleen ja kehittänyt 1500-luvulla maailmanlaajaksi. Nyt maailman pelastamisen missio kohdistettiin vähitellen Puolan sijasta osmanejia vastaan.²³

Tehdyt muutokset heikensivät ortodoksista kirkkoa ja tekivät siitä haavoittuvaisen Pietari Suuren uudistusten edellä. Kreikkalaisten kriitikoiden silmissä tapahtumaketju vahvisti Venäjän ortodoksisen kirkon seremoniallista luonnetta, jossa ei sisäisesti tunneta ortodoksiaa vaan pidetään kiinni ulkokohtaisista säännöistä.²⁴ Samansuuntaisesti on esimerkiksi Regina Elsner Fairy von Lilienfeldin tutkimuksiin nojaten analysoinut. Analyysin mukaan ”josifiaanien” ryhmä korosti venäläisiä paikallisperinteitä, hierarkiaa ja kurinpidollisia toimia sekä maailmaan suuntautuneisuutta luostarielämässä. Nil Sorskin kannattajat olivat kreikkalaismielisempiä ja painottivat askeettista yksilöhurskautta. ’Josifiaanien’ voitto 1400–1500-lukujen taitteessa merkitsi Elsnerin mukaan kirkon ja valtion läheisen suhteen ja muodollisen traditiokäsityksen voimistumista, teologisten impulssien ja kysymysten torjumista, syntiseen ihmiseen keskittymistä ja toisin ajattelevien järkkymättömän torjumisen vahvistumista.²⁵

---

²² Korpela 1999, 188–189; Korpela 2023, 224–225.

²³ Korpela 2023, 224–225.

²⁴ Korpela 1999, 189. Vrt. Hurskainen ja Laitila 2023, 54 näkee Pietarin uudistusten herättäneen vastarintaa, joka jakoi yhteiskunnan uudistajiin ja vanhoillisiin sekä tämän polarisaation ulottuneen tähän päivään asti. Vrt. Elsner 2018, 26–27 näkee polarisaation juuret jo 1400-luvulla rajanvedossa kreikkalaisten vaikutteiden ja venäläisten omien perinteiden sekä tähän liittyvässä kysymyksessä valtion ja kirkon välisen suhteen ymmärtämisestä.

²⁵ Elsner 2018, 38–43.

Patriarkka Nikonin reformia ei yleisortodoksisuuden vahvistumisesta huolimatta pidetä kaikkiaan rakentavana, elävänä uudistamisena siinä merkityksessä, että se olisi merkinnyt apostolisen uskon entistä parempaa säilyttämistä. Reformin sisältö jäi epäselväksi. Niinpä vahvistui ajatus siitä, että liturgisiin kysymyksiin ei tule puuttua ja että uudistuksia on lähtökohtaisesti tarkasteltava kriittisen torjuvasti. Nehän olivat johtaneet kirkon jakautumiseen kriittisellä hetkellä. Tehtiin viimeinen yritys asettaa patriarkan valta tsaarin vallan yläpuolelle. Se päättyi siihen, että tsaari voitti kamppailun ja loi yhteisymmärryksessä ortodoksikirkon hierarkian kanssa perustan tulevien vuosisatojen valtasuhteelle, jossa kirkko on alisteinen valtiolle. Samalla asetettiin ensimmäistä kertaa vastakkain maallinen ja hengellinen ja menetettiin aiempi hengellisen ja maallisen ykseys.²⁶ Pohja Pietari Suuren reformeille oli laskettu.

5. Pietari Suuri keisarikunnan maallistajana

Pietari Suuren uudistukset koskettivat Venäjän valtion, yhteiskunnan ja kirkon itseymmärryksen perusteita, vaikka tapahtunutta muutosta ei tule liioitella. Myös selkeää jatkuvuutta on nähtävissä. Pietari otti kuitenkin keisarikunnan uudistamisen lähtökohdaksi ajan uusklassisten ihanteiden mukaisesti antiikin Rooman eikä uutta Roomaa, Bysanttia. Hallitsijaihanteena oli pakanallinen keisari eikä pyhän tsaarin perinne. Uudeksi pääkaupungiksi tuli klassiseen tyyliin rakennettu, apostolin nimeä kantava Pietari. Patriarkka Nikonin uudistukset pitivät uudella tapaa länsisuuntautuneessa maassa ortodoksisen kirkon edelleen valtion ytimessä. Metropoliitta Makarin, Iivana Julman ja patriarkka Filaretin luoma kansallinen ideologia pyhästä Venäjästä, jolla on valittu erityisasema, tuli silti mukaan uusiin rakenteisiin. Pietari Suuren voitto sinetöi lopullisesti sen, että Ukraina tuli osaksi Venäjän historiakertomusta ja pitkäksi aikaa myös osaksi samaa valtiota.²⁷

Pietarin ajatus keisariudesta oli osa pitkää jatkumoa. 1400-luvun lopussa hallitsijalla oli jo joitakin universaalien keisariuden piirteitä, mutta ensimmäinen Moskovan pyhän keisarin kruunaus toteutui vasta Iivana IV:n kruunauksessa vuonna 1547. Myöhäiskeskiajalla ja 1500-luvulla Moskovan keisarius oli jo täydellistä roomalaista keisariutta. Pietari Suuri ajannukaisti keisariuden terminologiaa ja nimitystä tsaarista keisariksi seuraten myöhäisbarokin länsimaista antiikki-innostusta. Moskova omaksui jo 1400–1500-luvun

²⁶ Elsner 2018, 53–54.

²⁷ Korpela 1999, 190; Elsner 2018, 55; Korpela 2023, 220.

taitteessa opin keisarin yleismaailmallisesta missiosta. Konstantinopolin keisarin vaikutuksesta Venäjän pyhyden ideaan yhdistettiin oppi keisarin universaalista vallasta.²⁸

Ei pidä myöskään liioitella käännettä, jonka Pietari toi kirkon elämään lakkauttamalla patriarkan viran ja tuomalla tilalle valtion kontrolloiman pyhän synodin. Jo 1500-luvulla kansallisvaltio oli rakentunut siihen mittaansa, että kirkkoa ei voinut enää kuvata kovin ”itsenäiseksi”. Pietarin uudistukset eivät siis olleet kirkon näkökulmasta niin vallankumouksellisia kuin osassa venäläistä kirkkohistoriankirjoitusta kuvataan. Kuvaus ”kirkon itsenäisyyden menettämisestä” on siis jo itsessään osa kirkkopoliittista kertomusta. Institutionaalinen kirkko otti keisarin uudistukset ulkoisesti vastaan ja kehitti sen jälkeen niille teologiset perustelut, jotta kirkko voisi jatkaa uskonsa mukaista elämää silloisessa yhteiskunnassa ilman konflikteja. Tämä kuvio toistui sitten 1900-luvulla sosialistisen vallankumouksen ja neuvostoajan myötä.²⁹

Pietari I oli yhtäältä imperiumin rakentaja ja valloittaja, toisaalta länsisuuntautunut yhteyksien rakentaja. Länsimyönteinen ajanjakso ei ollut Venäjän historiassa ainutlaatuinen. Sitä oli pohjustanut jo patriarkka Nikonin Kreikka-suuntaus 1600-luvulla. Venäjän historiassa on jopa tyypillistä, että on välillä voimakkaan länsimyönteisiä jaksoja, jolloin tehdään paljon uudistuksia, ja niitä seuraa sulkeutuneisuuden jaksoja. Tällaisia aaltoliikkeitä löytyy 800-luvulta nykyhetkeen. On siis todennäköistä, että jossain vaiheessa länsimyönteinen jakso olisi jälleen tulossa.³⁰

Moskovan ekspanstiivisen ideologisen mission näkökulmasta suurin ongelma oli 1600-luvulta alkaen Puola. Päämääränä oli koko Rusin yhdistäminen ja vapauttaminen, mutta Puola hallitsi vanhan Rusin keskusta eli Kiovaa. Puolalaisten toiminta koettiin uhkaavaksi. Katolisen reformin myötä maasta oli tullut roomalaiskatolisuutta levittävä maa, etujoukkona jesuiitat. Pelko puolalaisia kohtaan johti moskovalaiset liittoutumaan turkkilaisten kanssa vuonna 1614.³¹

---

²⁸ Korpela 2023, 172.

²⁹ Elsner 2018, 70–71. Pietari Suuren ajan vaikutusten erilaisista tulkinnoista ks. Elsner 2018, 71–72.

³⁰ Korpela 2023, 221.

³¹ Korpela 1999, 191.

Puolan hallitsijan Wladislaw Vaasan aikana länsimaistamispolitiikka jatkui Ukrainassa. Petr Mohylan ja hänen aatetovereidensa työ kohotti kuitenkin myös ukrainalaisen kansallistunnetta. Kirkolliset ja koulutusuudistukset nostivat sikäläistä sivistystasoa ja itsetietoisuutta. Moskova toimi ukrainalaisten toisinajattelijoiden tukikohtana, vaikka moskovalaisten ja ukrainalaisten ortodoksien uskonnollinen ero oli nyt suurimmillaan. Ukrainalaisuudelle alettiin etsiä juuria muinaisesta Kiovan Rusista. Ukrainalaisille aktivisteille Puolan kansanyhteisö oli kuitenkin isänmaa, Moskova ulkovalta. Näkemys, että Moskova olisi pelastanut Ukrainan länsimaalaistumiselta ja liittänyt sen johtamaansa slaavilaiseen äiti-Venäjään on peräisin vasta panslavisteilta 1800-luvulta.³²

Moskova sai Turkilta vuonna 1681 Bahcesarayn rauhassa pääosan Turkin Ukrainasta. Valtakunnan ulkopuolelle jäivät enää vain Ukrainan läntiset ja pohjoiset osat, joista pääosa liitettiin siihen 1700-luvun lopulla Puolan jakojen yhteydessä. Itävallan hallussa olleet läntisimmät osat, kuten Galitsia, tulivat osaksi Neuvostoliittoa vasta vuonna 1945.³³

Moskovalaiset pitivät ukrainalaisia harhaoppisina. Ukraina oli virrannut Puola-yhteyden ja läntisissä yliopistoissa opiskelleiden kautta paljon läntisiä vaikutteita. Maassa ei Moskovan tavoin luotu myyttiä slaavilaisista juurista eikä korostettu omaa erikoisasemaa kansojen joukossa. Myöskään mongoliherruus ja sen jälkimainingit eivät vaikuttaneet kuten Moskovan valtakunnassa. Patriarkka Nikonin uudistukset kylläkin toivat Moskovan ortodoksisen kirkon liturgisen muodon suhteen lähemmäksi Ukrainaa.³⁴

Liitoksen jälkeen Moskova pyrki kitkemään ukrainalaisia ”harhoja”, mikä koettiin venäläistämisenä sekä ukrainalaisen identiteetin ja kulttuurin hävittämisenä. Monet ukrainalaiset suhtautuivat Moskovan valtaan kriittisesti. Petr Mohylan ajoista alkaen myös Ukrainassa oli Moskovan tapaan liitetty kansallistunne Kiovan Rusin traditioon. Ukrainalainen näkemys näki Kiovan ja rutenialaisen eli Kiovan Rusin aikaisen aateliston moskovalaista alkuperäisempänä. Moskovan vallan aikana asia alettiin vähitellen ymmärtää täysin moskovalaisittain. Nyt myös Venäjän (Rossija) käsite tuli moskovalaisten

---

³² Korpela 1999, 191–192.

³³ Korpela 1999, 193–194.

³⁴ Korpela 1999, 194.

yksinoikeudeksi. Puolalaisille Rus oli tarkoittanut Galitsian alueen Ruteniaa. Kyse oli myös liittymisestä yleiseurooppalaiseen yhtenäisen kansallisvaltion rakentamisen ajatukseen.³⁵

Jo aiemmin kahtia jakautunut Ukrainan kirkko siirrettiin Konstantinopolin patriarkaattista Moskovan patriarkaattiin vuonna 1686. Ukrainalaiset uskonnolliset erityispiirteet korvautuivat venäläisillä parin vuosisadan kuluessa. Prosessissa hävisi melkoinen osa paikallista kansallista identiteettiä. Uudessa tilanteessa ei muuttunut pelkästään Ukraina vaan myös Venäjä. Ukrainan kohtalon kokivat tällöin monet muutkin Itä-Euroopan kansat. Tsekit ja slovakit jäivät osaksi Puolan ja Itävallan yhdenmukaistamispolitiikkaa. Kroaateille, sloveeneille ja vendeille tämä oli tapahtunut jo aiemmin. Serbit, moldovalaiset ja valakit sulautuivat osaksi osmanien ja Moskovan imperiumeja.³⁶

6. Slavofiilit, zapadnikit, panslavistit ja eurasianistit

Napoleonin sotien kokemukset, 1800-luvun alun sosiaaliset kriisit ja kansannousut sekä uusi maailmankatsomuksellinen moninaisuus Venäjän ortodoksisen kirkon sisällä ja vilkastunut uskonnonfilosofinen pohdinta Venäjällä sekä toisaalta eurooppalaisen kulttuurin modernisoituminen ja sikäläisten konservatiivisten ja liberaalien ajatusten perintö ja niiden välittyminen Venäjälle saivat intellektuellit Moskovassa ja Pietarissa pohtimaan saksalaisen ja ranskalaisen filosofian käsitteitä ja ajatuksia hyödyntäen Venäjän kehittämistä. Erityisen merkittävä suuntaus oli slavofilia, joka oli ensimmäinen selvästi omaperäinen venäläinen yhteiskunnallisen ajattelun suuntaus. Sen vaikutushistoria on pitkä, vaikka klassisessa muodossaan se vaikutti suhteellisen lyhyen aikaa: 1830-luvun lopulta vuoden 1861 reformeihin. Tuolloin käynnistynyt uusi modernisoinnin aika osoitti slavofiilien teoriarakennelmien utooppisuuden. Aleksei Homjakovin (1804–1860) ja Ivan Kirejevskin (1806–1856) ohella klassisen slavofilian keskeisiin ajattelijoihin voidaan lukea Ivanin veli Pjotr Kirejevski (1808–1856), lisäksi kirjailija Sergei Akskovin pojat Ivan (1823–1886) ja Konstantin (1817–1860) sekä Juri Samarin (1819–1876).³⁷

³⁵ Korpela 1999, 194. Korpela 2023, 255 toteaa, että Moskovan kirkko ja valtio yhdenmukaistivat imperiumin historiakäsitystä, ja siten ruteenien, kiovalaisten, Dneprin rantamaiden ja muiden alueiden paikalliskulttuurit ymmärrettiin vain paikalliskulttuureiksi suuren venäläisen kertomuksen sisällä.

³⁶ Korpela 1999, 194.

³⁷ Oittinen 2007, 24; Elsner 2018, 83.

Slavofiilien rinnalla toista venäläisen uudistusajattelun päälinjaa edusti länsimielisten eli zapadnikkien joukko. He näkivät Venäjän eurooppalaistumisen ainoana kestäväenä tienä tulevaisuuteen. Pietari Suuren versio tästä oli kuitenkin epäonnistunut. Zapadnikit torjuivat konservatismiin ja keisarillisen absolutismiin. He kaipasivat porvarillisia vapausoikeuksia ja halusivat seurata länsimaista kehitystä, kun taas slavofiilit peräänkuuluttivat paluuta slaavilaisiin juuriin. Suuntautuminen kohti ”vieraita” ideoita olisi jakanut yhteiskunnan ja estänyt kehityksen. Nämä suuntaukset eivät kuitenkaan olleet niin vastakkaisia kuin joskus on ajateltu. Ajatusten vastaanotossa esiintynyt kärjistynyt jako ”länteen” ja ”itään” vahvisti vastakkainasettelua ja oikeutti sen teologisesti ja filosofisesti.³⁸

Kirejevski ja muut slavofiilit ammensivat inspiraatiota saksalaisilta idealisteilta ja romantikoilta, kansallisuusaatteen filosoifeilta Schellingiltä ja Hegeliltä. Silti he katsoivat, että venäläisen filosofian tulisi irrottautua saksalaisperäisestä rationalismista ja formaalisloogisesta ajattelusta ja kehittää omaa, venäläisestä ”elämästä” eli venäläisestä kulttuurista, historiasta ja teologiasta ammentavaa oppia. Slavofiilien yhteiskunta- ja historianfilosofia tukeutui uskontoon ja eritoten venäläiseen ortodoksiaan.³⁹ On kuitenkin tehty myös erottelu alkuaikojen ”kirkolliseen slavofiiliaan” ja myöhempään ”maalliseen slavofiiliaan”.⁴⁰

Slavofiilien ajattelun keskiössä oli Venäjä, joka erosi heidän mukaansa lännestä useissa ratkaisevissa kohdin. *Ensinnäkin* Venäjällä ei tunnettu yksityistä maanomistusta, vaan siellä oli vielä voimassa maan yhteisomistus (*obstsina*, yhteisöjärjestelmä). Talonpojat muodostivat kylä- ja maanviljely-yhteisöjä, joiden puitteissa peltotyöt ja muut tehtävät järjestettiin kollektiivisesti. Kollektiivisuus teki maaorjuudesta helpommin toteutettavan kuin yksilöllisemmässä järjestelmässä.⁴¹

Toinen Venäjän ei-länsimainen erityispiirre oli slavofiilien mukaan, että Venäjän historiasta puuttuvat sellaiset vakavat sisäiset konfliktit ja valloitusodot, jotka leimasivat Euroopan historiaa. Venäjä oli muodostunut rauhanomaisen yhteisöllisesti. Useimmissa Euroopan maissa yläluokka muodostui muualta tulleista valloittajista. Venäjä sen sijaan oli luokkakoostumukseltaan etnisesti homogeeninen. Tämäkin näkemys on aika lailla

---

³⁸ Elsner 2018, 83–84.

³⁹ Oittinen 2007, 25. Slavofiileistä ks. myös esim. Jangfeldt 2022, 133–136.

⁴⁰ Elsner 2018, 84.

⁴¹ Oittinen 2007, 27.

historiallisten tosiasioiden vastainen, sillä Venäjä on etnisesti erittäin kirjava maa ja vierasheimoisten tekemät valloitukset ovat esittäneet Venäjänkin historiassa merkittävää roolia (varjagit, mongolit ja tataarit). *Kolmas* erityispiirre on ortodoksinen uskonto.⁴²

Slavofiilien ajattelun ehkä eksoottisin piirre oli yhteisöllisyyttä korostava, ortodoksisesta teologiasta ja ekklesiologiasta juontuva niin sanottu *sobornost*-periaate. Sen muotoili ensimmäisenä itseoppinut maallikkoteologi Homjakov, joka myös oli sen tärkein kehittäjä. Homjakovin mielestä ortodoksinen kirkko on toiminnassaan onnistunut luomaan ”ykseyden moninaisuudessa” eli tilanteen, jossa kukin kirkon jäsen säilyttää oman yksilöllisyytensä ja vapautensa, mutta pysyy osana yhteisöä. Tämän alun perin kirkollisen ja teologisen käsitteen Homjakov ja muutkin slavofiilit valjastivat taaksepäin katsovaa utopiaansa palvelevaksi ja muotoilivat sen pohjalta yleispäteväksi tarkoitettua kulttuurikritiikkiä ja käyttivät sitä filosofisena mittapuuna.⁴³

Toinen slavofiilien teoretikko, Konstantin Aksakov, laajensi *sobornostin* käsittämään myös venäläisen kyläyhteisön (*mir*), jossa hänen mukaansa ”persoonana on vapaa kuin laulaja kuorossa”. Koska venäläisillä oli *sobornostinsa*, ei maahan Aksakovin mukaan ollut tarvetta tuoda länsimaista legalistista ajattelua selvine formaalisine määritelmineen ja jaotteluineen, koska se vain atomisoisi ihmiset erilleen toisistaan. *Sobornost*-periaate jäi vaikuttamaan Venäjän aatehistoriassa ja filosofiassa vielä varsinaisen slavofilian sammuttua suuntauksena. Siihen ovat vedonneet erilaiset venäläisen filosofian kehittäjät, jotka ovat sen avulla yrittäneet voittaa länsimaisen filosofian Descartesiin ja Kantiin palautuvan individualistisen subjektikäsitteen.⁴⁴

Sobornost-periaate korostaa, että ihminen ei koskaan ole abstraktisti erillinen yksilö, vaan aina yhteiskunnan ja kulttuurin kollektiivisten voimien tuote. Hieman hämmäntävästi ”*sobornost*-näkökulma” näyttäisi näin samalla ennakoineen niitä myöhemmin syntyneitä länsimaisen filosofian muotoja, joissa myös on kritisoitu kartesiolaisen yksilösubjektin ideaa ja painotettu enemmän tai vähemmän ”sosiologisesti” ajattelun ja subjektiviisuuden yhteiskunnallista luonnetta. Näin tekee etenkin marxismi, mutta myös ne kielifilosofian kielellisen käänteeseen jälkeiset suuntaukset, jotka katsovat yksilön muodostuvan kielellisessä

⁴² Oittinen 2007, 27–28.

⁴³ Oittinen 2007, 29–30. Homjakovista ks. esim. Purhonen 2020, 33–58.

⁴⁴ Oittinen 2007, 30.

kanssakäymisessä muiden ihmisten kanssa. Sobornost-teeman tavoitteet ja lähtökohdat ovat kuitenkin aivan toiset kuin länsimaisessa individualismikritiikissä, joka lähtee jo annetusta kehittyneen subjektin ideasta ja pyrkii sen kumoamiseen tai suhteellistamiseen. Slavofiilien sobornost-teoretisointi ei kuitenkaan toimi vastaavalla ”syvällisen” subjektin käsitteellä, vaan kollektiivinen ajattelu on siinä alun alkaen määräävänä.⁴⁵

Maaorjuuden poistaminen vuonna 1861 vei pohjan vanhalta slavofialta, jonka yhteiskunnalliset utopiat olivat rakentuneet juuri sen teesin varaan, että maaorjuus jotenkin ilmaisisi aitovenäläistä lämpimän inhimillistä ja patriarkaalista ihmisten ”kiinnittymistä” toisiinsa.⁴⁶ Venäläiset idealistifilosofit yrittivät sitten kirjoituksillaan toteuttaa Venäjällä sen henkisen uudistumisen, jonka uskonpuhdistus sai lännessä aikaan jo 1500-luvulla.⁴⁷

Slavofiilien ajattelu muuttui selkeämmin poliittiseksi toimintaohjelmaksi panslavistisessa ajattelussa, joka toisin kuin slavofiilit tuki Pietari Suuren muodostamaa absolutistisen keisarin ideaa. Vuoden 1917 vallankumouksen jälkeen nämä ajatukset löysivät uuden muodon euraasialaisessa liikkeessä, joka syntyi emigranttipiireissä. Sen ensimmäinen manifesti oli Sofiassa, Bulgariassa vuonna 1921 ilmestynyt kokoomateos *Ishod k Vostoku (Eksodus itään)*, johon liikkeen perustajat Nikolai Tubetskoi, Pjort Savitski, Georgi Florovski ja muut kirjoittivat. Slavofiilien tavoin euraasialaisetkin korostivat Venäjän kulttuurin ”aasialaista” osatekijää ”pietarilaisen” sijasta ja näkivät slaavilaisuuden sekä ortodoksisuuden vastakohtana lännen roomanis-germaaniselle sivistykselle. Euraasialaisuuden uusi elementti oli sen kytkeytyminen geopolitiikkaan. Katsottiin, että Venäjän luonnonolot, valtavat tasangot, aromaatit, metsät ja suuret joet määräävät sen historiaa. Venäjä on euraasialaisten teoreetikkojen mielestä mongolivallan perinteen luonnollinen ja maantieteellisesti ennalta määrätty jatkaja. He poikkesivat varsin radikaalisti siitä venäläisen historiankirjoituksen valtavirrasta, joka on nähnyt ”tataari-mongolivallan ikeessä” lähinnä Venäjän kehitystä jarruttaneen tekijän ja despoottisen hallinnon alkuperäisenä lähteen. Sitoutuminen geopolitiikkaan pakotti euraasialaiset lopullisesti ja jyrkästi sanoutumaan irti valistuksen universalismista. Ihmiskunta jakautuu tämän mukaan maantieteellisesti määräytyneisiin kulttuuripiireihin.⁴⁸

---

⁴⁵ Oittinen 2007, 30.

⁴⁶ Oittinen 2007, 37–38.

⁴⁷ Oittinen 2007, 41.

⁴⁸ Oittinen 2007, 49–51.

1990-luvun alussa kuolleeksi luultu euraasialaisuus yllättäen palasi takaisin. Uuseuraasialaisuudesta tuli muotisana Jeltsinin kauden Venäjällä. Vetoamalla siihen, että Venäjän alueella olleiden valtioiden ja yhteiskuntajärjestelmien välillä vallitsee jokin maantieteellisesti determinoitunut sisäinen kohtalonyhteys saattoi yhdistellä suruttomasti keskenään tsaari-Venäjän ja neuvostoajan retoriikkaa ja symboleita. Euraasialaisen geopoliittisen filosofian lisäksi saatettiin hyödyntää esimerkiksi kirjailijoiden ja venäläisten filosofien universalistisia visioita Venäjän maailmanhistoriallisesta tehtävästä.⁴⁹

7. Dostojevski, Solovjov ja Bulgakov universaalien Venäjän idean muotoilijoina
F.M. Dostojevski (1821–1881) muotoili ensimmäisenä ne ajatukset, jotka sittemmin Vladimir Solovjovilla kiteytyivät ”Venäjän idean” käsitteeseen. Dostojevskin Pushkin-puheen historianfilosofisena ytimenä on, että venäläisten on kyettävä nousemaan slavofiilit-zapadnikit-vastakkainasettelun yläpuolelle. Hän näki Venäjän kansan edustavan alkuperäistä turmeltumattomuutta, joka tekisi yleisinhimillisen sovituksen mahdolliseksi. Visiot Venäjästä koko ihmiskunnan ristiriitojen sovittajana haastoivat kuitenkin perinteisen uskonnon. Venäjä näytti suorastaan astuvan Kristuksen rooliin ja tilalle, kun Jumalan äiti, Äiti maa ja pyhä Venäjä Dostojevskin ajattelussa yhdistyivät.⁵⁰ Tässä on yksi ilmeinen lähtökohta uskonnon väärinkäytölle ja soveltamiselle jopa sodan oikeuttajana, kuten Venäjän hyökättyä Ukrainaan 2022 on voitu havaita.

Dostojevskia lähellä ollut, mutta tätä voimakkaammin saksalaisesta idealismista ja mystiikasta ammentanut Vladimir Solovjov (1853–1900) luonnosteli sofilogisen uskonnonfilosofiansa pohjalta ”yleismaailmallisen kirkon” ohjelmaa, joka tosin ei saanut virallisen kirkon hyväksyntää. Solovjov kutsui historianteoriaansa ”historiosofiaksi”. Sen perusajatus oli lainaa kehitysopista (vrt. myös jumalallistumisoppi, *theosis*), mutta idealistisesti tulkittuna. Maailmanhistoria on sen mukaan Jumalan suunnitelman toteutumista, joka toteutuu prosessina, joka on ”pitkä ja vaikea siirtymä *petoihmiskunnasta jumalihmiskuntaan*”. Kristinusko tarjoaa Kristus-hahmossa aasialaisen persoonattoman

⁴⁹ Oittinen 2007, 51.

⁵⁰ Oittinen 2007, 39–41. Purmonen 2020, 70, 101 viittaa Dostojevskin universaalien ajatusten taustalla myös venäläisessä ajattelussa esiintyneeseen pyrkimykseen yhdistää Jumalan äiti ja Äiti maa. Tutkija Wendy Wiseman katsoo Purmosen mukaan, että Dostojevskin kirjoituksissaan kuvaama myytti Äiti Maasta ja Pyhästä Venäjästä on edeltänyt Solovjovin luennoissaan jumalihmisyydestä 1878–1881. ensimmäistä kertaa esittämää ja myöhemmin yksilöidysti systematisoimaa oppia.

uskonnon ja lännen persoonallisuusajatuksen synteessin. Historiallisen kehityksen päätepisteessä yhteisöä painottava itäinen ja yksilöä painottava läntinen kristillisyyssulautuvat yhteen ja kumoutuvat kolmannessa, jossa yksilöllisyys on orgaaninen osa kokonaisuutta. Silloin Solovjovin teokraattinen utopia, ihmiskunnan ”kokonaisvaltainen elämänorganisaatio”, voi vihdoin toteutua.⁵¹ Solovjovin Venäjän kansalle laatima ohjelma kasvoi siis universaalisen messianismin mittoihin, mutta liittyy samalla osaltaan klassiseen ajatukseen Venäjän valtakunnan messiaanisesta tehtävästä ja erityisasemasta.⁵²

Sergei Bulgakov (1877–1944) muotoili sofiologian innoittamana oman ekumeenisen ohjelmansa, jossa samoin pyrittiin ekklesiologista ajattelua uudistamaan liittymällä pikemminkin saksalaiseen idealismiin kuin hellenismiin hahmotettaessa teologian käsitteellistä rakennetta. Ekumeenisen työskentelyn tavoitteena oli kaikkien kristittyjen paluu ortodoksisuuteen. Bulgakoviin vaikutti Solovjovin käsitys kaikkisykseydestä, jossa olennaista oli hengellisen ja materiaalisen todellisuuden erottamaton yhteys. Myös marxilaisuus, josta Bulgakov kääntyi takaisin kristinuskoon, vaikutti materiaalisen todellisuuden painottamiseen. Bulgakovia vastusti voimakkaasti uuspatristisen synteessin ajatuksen edistäjä Georges Florovsky, joka pyrki vapauttamaan venäläisen teologian ”läntisestä vankeudesta”. Florovsky näki saksalaisen idealismin pakanallisen hellenismin paluuna. Siitä avautui hänen mukaansa tie panteismiin, monismiin, teosofiaan, spiritismiin ja buddhalaisuuteen. Bulgakovin itse kuitenkin pyrki torjumaan kristinuskon ulkopuolelta tulevat vaikutteet ja luomaan Raamatun ja kristillisen tradition pohjalle rakentuvan opintulkinnan. Hän torjui vieraana pitämiään elementtejä Solovjovin ajattelussa. Tiedon lähteenä olivat hänelle kuitenkin Solovjovin tavoin usko, järki ja kokemus.⁵³

Siitä lähtien kun Vladimir Solovjov ensi kertaa muotoili termin ”Venäjän idea” ranskankielisessä artikkelissaan, tematiikka on pysynyt sitkeästi hengissä. Neuvostoliiton romahdettua vuonna 1991 Venäjän vastavalittu uusi presidentti Boris Jeltsin kehotti melkein heti ensi töikseen maansa sivistyneistöä ja filosofejä keksimään uuden muotoilun Venäjän aatteelle – siitäkin huolimatta, että maan perustuslaki nimenomaisesti torjuu ajatuksen yhdestä yhtenäisestä valtiollisesta ideologiasta. Putinin kaudella Venäjä uppoutui yhä

---

⁵¹ Oittinen 2007, 44–45; Purmonen 2020, 244.

⁵² Oittinen 2007, 45.

⁵³ Oittinen 2007, 45; Purmonen 2020, 244–245, 247.

syvemmälle omaan erityiseen 'venäläisyyteensä', johon modernin länsimaisen demokratian ja julkisuuden muodot yhä vähemmän kuuluivat.⁵⁴

Paluun on näyttänyt tehneen Venäjän laajentumisvaiheen idea, jossa Mauno Koiviston mukaan yhdistyi kolme tekijää: 1) pyrkimys saada haltuun arvokasta maata, 2) levittää uskoa ja 3) yhdistää slaaveja Venäjän johdolla.⁵⁵ Vuonna 2007 Putin vastasikin kysymykseen, mitä ideaa Venäjältä tulisi pitää esillä sen rajojen ulkopuolella: ”Venäjän keisarikunnan peruseriaatteet olivat monarkian ideaalit, yhteys kansaan ja ortodoksisuus. Nämä olivat venäläisen keisarikunnan kolme kulmakiveä.”⁵⁶ Hän loi sitten näistä oman sovelluksensa nyky-Venäjällä. Seuraavaksi onkin syytä perehtyä tähän aatemaailmaan liittyvän ”venäläisen maailman” (*Russkii mir*) käsitteeseen vielä syvemmin nykykontekstia selittävänä ideana.

8. Venäläisen maailman käsite sivilisaationa ja pehmeän voiman instrumenttina

Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen venäläiset instituutiot pyrkivät globalisaation kontekstissa määrittelemään uudelleen Venäjän poliittisen, taloudellisen ja kulttuurisen paikan. Valtioateistisen järjestelmän poistuttua myös Venäjän ortodoksinen kirkko (VOK) pyrki laajentamaan ja kiinteyttämään uskoviensa joukkoa. Jo patriarkka Aleksii II mutta erityisesti patriarkka Kirill ovat pyrkineet säilyttämään VOK:n vaikutusvallan entisissä neuvostotasavalloissa sekä kehittämään missionaarista strategiaa. He ovat myös keskittyneet edistämään perinteisiä uskonnollisia arvoja yhteiskunnassa tilanteessa, jossa eivät vain länsimaat vaan myös Venäjä on voimakkaasti sekularisoitunut. Samalla VOK on pyrkinyt varmistamaan asemansa kilpailussa vaikutusvallasta Konstantinopolin patriarkaatin kanssa ortodoksisessa maailmassa. Kirkko on hyötynyt Venäjän hallinnon resursseista. Venäläisen

---

⁵⁴ Oittinen 2007, 47.

⁵⁵ Koivisto 2022, 52.

⁵⁶ Drost & de Graaf 2022, 35–36. Korpela 2023, 249 mukaan kiteytys Venäjän keisarikunnan kulmakivistä on peräisin keisari Nikolai I:n opetusministeri Sergei Uvarovilta, joka määritteli vuonna 1832 venäläisyyden kivijalaksi ortodoksisuuden (pravoslavie), itsevaltiuden (samoderžavie) ja kansatunteen (narodnost'). Viimeksi mainittu ruumiillistui talonpoikaisen mir-yhteisön yhteisöllisyydessä (sobornost') slavofiilisen idean mukaisesti. Käsite kuvaa sitoutuneisuutta yhteisiin päämääriin yksimielisyydellä, jonka loukkaaminen yksilön etujen ja mielipiteiden vuoksi johtaa raskol'-tilaan, joka on katastrofi. Tässä konservatiivisessa hallintoideologiassa itsevaltius oli keskeisessä roolissa. Länsikriittisessä ideologiassa Puola sai negatiivisen historiallisen merkityksen.

maailman (*Russkii mir*)⁵⁷ ajatus on ollut tämän strategian sydämessä ajatellen venäläistä yhteiskuntaa yleensä.⁵⁸

Venäläisen maailman ajatuksen sisällöstä on keskusteltu 1990-luvulta lähtien. Sitä on käytetty sivilisaation rajojen määrittelyyn yli valtioiden rajojen. Se on johdettu käsitteestä ”Venäjän idea”, jolla on haluttu kuvata Venäjän identiteettiä. Käsite on moniulotteinen ja se liittyy niin moniarvoiseen valtiolliseen kuin kirkolliseen strategiaan. Kate Rousselet on tarkastellut käsitettä sosiaalisena konstruktiona, joka on luotu toiston ja tiettyjen käytäntöjen kautta.⁵⁹

Uskonnon sosiologisesti venäläisen maailman ajatus on postsekulaari strategia, joka sitoo yhteen politiikan, kulttuurin ja uskonnon. Sitä on edistänyt samanniminen venäläinen organisaatio, joka perustettiin vuonna 2007 ja jonka taustalla on osittain uskonnollisia periaatteita. Patriarkka Kirill ja muut uskonnolliset toimijat ovat käyttäneet käsitettä ja sitoneet sen ”pyhän Venäjän” ideaan tavalla, joka on myös poliittinen. Välillä on ollut hankala erottaa, mikä viittaa politiikkaan ja mikä uskontoon, kun käsitettä *Russkii mir* on käytetty. Uskonnolliset toimijat viittaavat siihen puhuessaan poliitikoille tavalla, jolla on myös poliittinen ulottuvuus, ja vastaavasti poliitikot käyttävät puheissaan uskonnollista retoriikkaa. Yhteistä on hengellisen ulottuvuuden liittäminen venäläisen identiteetin ajatukseen.⁶⁰

Tutkimuksessa on usein esitetty, että VOK on Venäjän valtion ulkopoliittikan instrumentti ja että valtio rajoittaisi kirkon itsemääräämisoikeutta. On kuitenkin myös tutkimuksia, joissa on osoitettu kirkon seuraavan omaa ekklesiologista linjaansa. Ero valtion ja kirkon linjoissa tuli esiin sodan puhjettua Donbassissa 2014 ja Ukrainan ortodoksisen kirkon julistauduttua autokefaaliseksi Konstantinopolin patriarkaatin alaisuudessa 2018. Niinpä entinen Moskovan patriarkaatin alainen ortodoksinen kirkko Ukrainassa ei enää käytä käsitettä ”venäläinen maailma”, koska sitä pidetään poliittisesti ja etnisesti värittyneenä. Patriarkka Kirill kuitenkin

---

⁵⁷ Venäläinen maailma on eri tutkimuksissa ymmärretty monin eri tavoin: oppi, käsite, ideologia, strategia, teoria, normien ja representaatioiden monimutkainen joukko, kuvitteellinen yhteisö jne. Hurskainen ja Laitila 2023, 222 toteavat, että venäläisen maailman ajatus on enemmän patriarkka Kirillin kuin hänen edeltäjänsä patriarkka Aleksii II:n ”ideologinen rakennelma”. He viittanevat tässä käsitteen käyttöön erityisesti VOK:n piirissä osana yleistä venäläistä keskustelua.

⁵⁸ Rousselet 2022, 121.

⁵⁹ Rousselet 2022, 121–122.

⁶⁰ Rousselet 2022 122. Ks. myös Hurskainen ja Laitila 2023, 222.

julkaisi 2015 teoksen *Seitsemän sanaa venäläisestä maailmasta (Sem slov o russkom mire)*. Siinä venäläisen maailman ajatusta käsitellään tarkasteltaessa kirkon missiota modernissa maailmassa. *Russkii mir* on patriarkan mukaan sivilisaatio, ja hän painottaa sen hengellistä ulottuvuutta.⁶¹

Retoriikka, jossa tarkastellaan Venäjän ”lähiulkomaita” ja globaalia maailmaa on luonteeltaan postsekulaaria puhetta, jota VOK:n hierarkit sekä poliittiset ja yhteiskunnalliset toimijat työstävät eri yhteyksissä. Taustalla on Neuvostoliiton katoaminen, mitä monet venäläiset pitävät ”geopoliittisena katastrofina”. Venäläisen maailman ajatuksen avulla voidaan luoda visio geopoliittisesta järjestyksestä, joka ylittää poliittiset rajat. Tässä retoriikassa käytetään Samuel Huntingtonin tapaan termiä ”sivilisaatio”, mutta eri merkityksessä. Kirkon eskatologinen usko muunnetaan postsekulaariksi retoriikaksi.⁶²

Jo 1990-luvulla esitettiin monia tulkintoja *Russkii mir* -ajatuksesta kirkon ulkopuolella. Eurasianistit Alexander Dugin ja Vadim Tsymburskii näkivät Venäjän ja entisen Neuvostoliiton alueen maat vastakkainasettelussa lännen suuntaan. Petr Shchedrovitskii ja Alexander Nekless puolestaan pyrkivät hyödyntämään venäläisen diasporan voimavaroja teknologisesti ja taloudellisesti Venäjän hyväksi. Boris Mezhuev ja Sergei Gradirovskii tähtäsivät maiden parempaan integroimiseen entisen Neuvostoliiton alueella. Gleb Pavlovskiin perustama ajatushautomo näki Neuvostoliiton jälkeisen venäläisen maailman vastaavana imperiumin jälkeisenä yhteisönä kuin brittien kansainyhteisö tai ranskalaisten ja espanjalaisten vastaavat rakennelmat. Pavlovskii oli ilmeisesti se henkilö, joka varsinaisesti kommunikoi venäläisen maailman idean presidentin hallintoon vuosituhanen vaihteessa. Vuonna 2001 Vladimir Putin sitten allekirjoitti asiakirjan *Concept of Support by the Russian Federation for Compatriots Abroad*, jonka myöten *Russkii mir*-ajatuksesta tuli yksi Venäjän pehmeän vallan välineistä.⁶³

VOK pyrki samansuuntaisesti vahvistamaan kanonista aluettaan ja vastaamaan globalisaation haasteisiin. Yksi etappi tässä oli Venäjän ortodoksisen kirkon Venäjän ulkopuolella solmima sovinto VOK:n kanssa ja sen liittäminen uudelleen osaksi Moskovan patriarkaattia. Tämä antoi uutta globaalia laajuutta kirkolle. Samaan aikaan metropoliitta Kirill, silloinen VOK:n

---

⁶¹ Rousselet 2022, 123.

⁶² Rousselet 2022, 123–124.

⁶³ Rousselet 2022, 124.

ulkoasiain johtaja, asetti globalismin ja sen ilmentämän universaalisuuden ajatuksen vastakkain konservatismin ja traditionalismin kanssa, jotka hänen mukaansa ilmentävät ainutlaatuisuutta ja erojen kunnioittamista. Dynaamisen konservatismin instituutti esitteli vuonna 2007 teoksen *The Russian Doctrine*, joka ehdotti Venäjän kehittämistä ”venäläisen sivilisaation traditionaalisten periaatteiden” pohjalta. Patriarkka Kirill ylisti teosta. Sen sisältö vaikutti esimerkiksi Donetskin ”kansantasavallan” perustuslakiin tammikuussa 2021.⁶⁴

Patriarkka Kirill on kehittänyt venäläisen maailman ajatusta sivilisaationa, jonka alku on Rusin kasteessa, mutta jonka edustajat myös ylittävät sen rajat. Toisinaan Kirill tekee selvän eron Rusin ja Venäjän (Russia) välillä, mutta kertoo sitten tarkoittavansa Venäjästä puhuessaan juuri Rusin kasteeseen palautuvaa sivilisaatiota. Puheessaan 8. syyskuuta 2014 Kirill näki venäläisen maailman käsittävän sivilisaation ”lähteenä kansamme rakkaudelle rauhaa kohtaan”. Tämä sivilisaatio ylittää poliittiset rajat: ”Russkii mir on erityinen sivilisaatio, joka käsittää kansan, joka kutsuu itseään nykyisin eri nimillä: venäläiset, ukrainalaiset ja valkovenäläiset”. Lisäksi hän laajensi ja toisaalta rajasi sivilisaation kattavuusaluetta toteamalla:

Tämä maailma saattaa sisältää myös ihmisiä, jotka eivät ollenkaan kuulu slaavilaiseen maailmaan, mutta jotka ovat ottaneet tämän maailman kulttuurisen ja hengellisen komponentin omakseen... Venäläiset, jopa ne, jotka kutsuvat itseään venäläisiksi, saattavat olla kuulumatta tähän maailmaan, koska venäjän puhuminen tai ymmärtäminen ei ole ainoa kriteeri kuulumisesta Russkii miriin.⁶⁵

Patriarkka Kirill oli heti vuoden 2014 Venäjän hyökkäyksen jälkeen selvästi tietoinen siitä, että käsite ”venäläinen maailma” oli joutunut huonoon huutoon etenkin Ukrainassa. Silti hän piti siitä tässä vaiheessa kiinni. Kirill sanoi vuonna 2015 näin:

Huolimatta siitä tosiasiasta, että pelkkä Russkii mirin mainitseminen on melkein rikos nykyisessä Ukrainan poliittisessa opissa, me jatkamme – hiljaisesti, rauhallisesti, mutta sinnikkäästi – todistamista tästä totuudesta, Kiovan kastemaljan totuudesta, esi-isiemme luomasta kokonaisesta itäslaavilaisesta sivilisaatiosta, jota me ehdollisesti kutsumme Russkii miriksi.⁶⁶

⁶⁴ Rousselet 2002, 125–126. Ks. esim. Kirillin esitelmää vuodelta 2002 teoksessa Kirill 2016, 55–60.

⁶⁵ Rousselet 2022, 129. Suom. Tomi Karttunen.

⁶⁶ www.patriarchia.ru/db/text/4164499.html. Suom. Tomi Karttunen.

Patriarkka Kirillin argumentaatio kuitenkin muuttui marraskuussa 2018 maailman venäläisten kansojen neuvoston kokouksessa kanonisen riidan puhjettua Konstantinopolin patriarkaatin kanssa. Hän samaisti nyt suurin sanoin venäläisen maailman sivilisaation alueen VOK:n kanonisen alueen kanssa, mikä tiivistä kirkon ja valtion ideologista yhteyttä. Keskeiseksi oli noussut Moskovan patriarkaatin koossa pitäminen etenkin Ukrainassa. Toisaalta *Russkii mir* näytti tällöin linkittyvän erityisesti Venäjän kansaan, joka nähtiin ”globaalina kansana”. Kirillin käsitys sivilisaation käsittämästä tilasta, joka eroaa poliittisesta alueen ymmärtämisestä, näyttää kuitenkin erottavan presidentti Putinin ja patriarkka Kirillin lähestymistapoja, vaikka heidän uskonnolliset ja poliittiseen valtaan liittyvät intressinsä menevät myös päällekkäin.⁶⁷

1990-luvulta lähtien nationalistiset intellektuellit Venäjällä ovat yhtäältä tähdentäneet venäläisen sivilisaation erityisluonnetta, mutta painottaneet samalla VOK:n maailmanlaajaa missiota. Rajankäynnissä tiettyjen ajatusten kanssa ja tavattuun paaviin Havannassa 2016 Kirill piti puheen, jossa hän vastusti yhtäältä lännen modernin sivilisaation omaksumisen tavoittelua Venäjällä ja toisaalta vihamielistä vastakkainasettelua läntisen sivilisaation ja *Russkii mirin* välillä. Kirill puhui sivilisaatioiden rinnakkaiselon puolesta, niin ettei yksikään sivilisaatio kohoa toisten yläpuolelle. Venäläinen maailma olisi kuitenkin avoimempi yhteiskunnan hengellistä kehitystä kohtaan kuin laajalti ei-kristilliseksi muuttunut läntinen sivilisaatio. Kirill puhui aina Venäjän hyökkäykseen 24.2. asti sivilisaatioiden dialogista, jossa jokainen säilyttää identiteettinsä. Suurin huolenaihe olisi sellainen sivilisaatioiden yhteentörmäys, jossa ”traditionaaliset kulttuurit ja paikalliset sivilisaatiot” törmäivät yhteen ”transnationalistisen, radikaalin, sekulaarin globalistisen projektin” kanssa. Tämä taistelu ei ole maiden ja kansojen välillä vaan niiden sisällä. Siinä kaksi maailmaa, kaksi näkyä ihmisestä ja ihmisen sivilisaatiosta törmäivät yhteen.⁶⁸

9. ”Pyhän Venäjän” tehtävä maailman pelastajana ja kulttuurisota
Sivilisaatioiden tasavertaisen dialogin kanssa toisensuuntainen on patriarkka Kirillin puhe ”pyhästä Venäjästä” ja sen eskatologisesti tehtävästä maailman pelastamisesta. Keskeinen

⁶⁷ Rousselet 2022, 130. Vrt. Hurskainen ja Laitila 2023, 222 näkevät presidentti Putinin hahmottaneen venäläisen maailman kulttuuris-poliittisesti, kun taas patriarkka Kirill hahmottaisi sen uskonnollis-kulttuurisesti. Myös he toteavat Rousseletin tavoin, että näitä kahta näkökulmaa ei selkeästi eroteta toisistaan.

⁶⁸ Rousselet 2022, 131.

osa tätä tehtävää ja VOK:n johdon retoriikkaa on euraasialaisten tehtävä puolustaa perinteisiä ja kristillisiä arvoja läntistä tapainturmelusta vastaan. Vuosikymmeniä jatkuneen strategisen työskentelyn seurauksena VOK:sta tuli ainakin ennen Venäjän hyökkäystä Ukrainaan myös globaalin konservatiivisen allianssin kumppani ja innoittaja osana amerikkalaista ja globaalia kulttuurisotaa. Lähtökohtaisesti pyhän Venäjän ajatus on hengellinen, ei inhimillinen ajatus pelastushistoriasta, jota on tulkittu aikamme kontekstissa. Patriarkat Aleksii II ja Kirill ovat kuitenkin antaneet tälle hengelliselle todellisuudelle myös geopolittisesti merkitsevän tulkinnan. Patriarkka Kirill uudisti näin vanhan käsityksen pyhän Venäjän messiaanisesta tehtävästä.⁶⁹

Vietettäessä pyhän Vladimirin kasteen 1030-vuotismuistoa 2018 Kirill painotti Vladimirin tekemän valinnan eskatologista merkitystä. Puheessaan patriarkka luonnehti pyhän ruhtinas Vladimirin ”apostolien vertaisen” tehneen valinnan ortodoksisen uskon puoleen ja samalla edistäneen kansan transfiguraatiota kohti ”epäitsekkyyttä ja sävyisyyttä, itsensä uhraamista ja kärsivällisyyttä”. Ytimessä on ”Kristuksen totuuden etsiminen” kautta vuosisatojen. Samalla patriarkka näki Dnieprin pyhän kastealtaan äärellä Ukrainassa olevan voimia nousussa ”kirkkoa ja pyhää prinssi Vladimiria” kohtaan, jotka ”yrittävät tuhota pyhän kirkon ykseyden”, mistä kanonisesta kirkosta kiinni pitävät kärsivät.⁷⁰

Kun Konstantinopolin patriarkka oli myöntänyt Ukrainan ortodoksisen kirkon autokefalian 2019, patriarkka Kirill julisti skismalla olevan vaikutusta Eurooppaan ja koko maailmaan: ”Emme saisi sallia vihollistemme jakaa yhdistyneen pyhän Venäjän ortodoksista kansaa. Se ei ole geopolittinen tehtävä eikä imperiaalinen idea, joka tulee Moskovasta – se on hengellinen idea.”⁷¹ Patriarkka siis korostaa idean hengellisyyttä mutta samalla puuttuu geopolittisiin kysymyksiin. Pyrkimys on hengellisesti legitimoida VOK:n toimet, joilla on myös selkeä poliittinen ulottuvuus.

Kokonaisuuteen on kuulunut määrätietoinen VOK:n kanonisen alueen laajentaminen 1990-luvun alusta alkaen niin kirkon säännöissä kuin käytännössäkin. Lisäksi Venäjän ulkopuolella olevaa Venäjän ortodoksista kirkkoa on institutionaalisesti vahvistettu. Nyt VOK:n

⁶⁹ Rousselet 2022, 132; Hurskainen ja Laitila 2023, 223. VOK:n roolista globaalissa kulttuurisodassa Stoeckl & Uzlaner 2022. Ks. myös haastattelu kirjasta 23.1.2023: <https://www.codastory.com/disinformation/traditional-values/kristina-stoeckl-russia-traditional-values/>

⁷⁰ Rousselet 2022, 133.

⁷¹ Rousselet 2022, 133.

kanoniseen alueeseen kuuluvat ortodoksikristityt Venäjän federaatiossa, Ukrainassa, Valko-Venäjällä, Moldovassa, Azerbaidzhanissa, viidessä Keski-Aasian maassa, kolmessa Baltian maassa, Kiinassa, Mongoliassa, Japanissa ja kaikki ortodoksit, jotka elävät muissa maissa ja haluavat kuulua VOK:on. Patriarkka on kuvannut VOK:n missiota ”supra-nationaaliseksi”. Kirkon strategia eroaa osin Venäjän valtion strategiasta. Niinpä Moskovan patriarkaatin alaisen Ukrainan ortodoksisen kirkon metropoliitta Onufri on kieltäytynyt käyttämästä termiä ”venäläinen maailma”, koska se viittaa poliittiseen ajatusrakennelmaan. Lisäksi patriarkka Kirill ei ollut läsnä, kun allekirjoitettiin sopimus Krimin liittämisestä Venäjään 18.3.2014.⁷²

Kirkon ja valtion välisen suhteen tiivistyminen on kuitenkin monin tavoin huolestuttavaa. Siihen liittyy yhteistyön jatkaminen ja priorisoiminen Venäjän valtion turvallisuuspalvelun kanssa, mihin kytkeytyy sotilaallisen vallan sakralisoiminen. Osuva esimerkki tästä on Venäjän armeijan pääkappeli, joka vihittiin käyttöön 14.6.2020 ”suuren isänmaallisen sodan” voiton 75-vuotispäivän kunniaksi. Keskeinen väline tässä on myös valtion hyödyntämä VOK:n historiapolitiikka, joka on johtanut sodan oikeuttamiseen. Esimerkki tästä on amiraali Fjodor Uschakovin (1745–1817) julistaminen pyhäksi. Vladimir Putin viittasikin pyhäksi julistetun amiraalin muistopäivään myös puhuessaan ”erityisoperaatiosta” Ukrainassa maaliskuussa 2022. Militarismia ihannoiva historiapolitiikka johti osaltaan VOK:n pikaiseen sopeutumiseen Venäjän hyökkäyssotaan.⁷³

10. Ideologisen, teologisen ja kulttuurisen uudelleenarvioinnin tarve pyrittäessä kohti oikeudenmukaista rauhaa

Edellä sanotun valossa näyttää varsin selkeästi piirtyvän esiin ideologisen ja imperialistisen Venäjän valtakunnan uskonnollisesti perusteltu, mutta sellaisena teologian ja politiikan tarkoitushakuisesti sekoittava lähtökohta, joka juontaa juurensa pyhän Vladimirin kasteeseen vuonna 988 muinaisen Venäjän myyttisenä alkuna. ”Rusin kaste” perustelee ylikansallisen, mutta Moskova-vetoisen ykseyden, jossa Ukrainan kansa kavennetaan osaksi isovenäläisesti määrittyvää kertomusta. Keskeisen sijan lähihistorian kehityskuluissa saa Rusin kasteen 1000-vuotisjuhla vuonna 1988, joka pohjusti kirkon ja valtion uutta liittoa.

Uusimman isovenäläisen vaiheen alkusoittoa alettiin suomalaisen kirkollisen raportoinnin valossa soittaa jo teologisessa dialogissa Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Venäjän

⁷² Rousselet 2022, 135–136.

⁷³ Morozov 2023, 20.

ortodoksisen kirkon välillä Mikkelissä 1986. Tuolloin esitelmöi mm. Aleksei Osipov, joka sittemmin siirrettiin Kirill Hovorunin mukaan syrjään liian liberaaleista ja ”kryptoluterilaisista” kannanotoistaan johtuen. Marita Tuomi toteaa väitöskirjassaan Osipovin esitelmän loppuosassa ”politiikan syrjäyttävän teologian”.⁷⁴ Tämä näyttää kielivän siitä, että Osipov myötäili Neuvostoliiton ideologista rauhanpolitiikkaa, kuten 30-luvun saksalaiset natsimieliset luterilaiset myötäilivät oman diktatuurinsa politiikkaa. Tämän puolesta puhuu se, että Venäjän hyökkäyssodan käynnistyttyä helmikuussa 2022 Osipov on Hovorunin mukaan ollut yksi näkyvimmistä sodan puolesta puhujista tavalla, joka muistuttaa sotien välisen ajan saksalaisten luterilaisten teologien argumentaatiota.⁷⁵

Vuodelta 1986 on peräisin Hannu Kamppurin matkaraportti, jossa hän ennakoii mitä on tulossa Rusin kasteen 1000-vuotisjuhlan nostattaman myös kirkollisesti panslavistisesti tai panvenäläisesti värittyneen nationalismin valossa. Kamppurin mukaan VOK:n johtajien linjaa tuli tulkita ennen kaikkea venäläisen aatehistorian ja teologian eräiden perinteisten linjojen soveltamisena nykyhetken poliittis-kirkollisessa tilanteessa. Kyseessä oli bysanttilais-venäläisen teologian vuosituhantinen tulkintalinja. NL:ssa ja VOK:ssa uskonnolliseen perusteluun vetoava nationalismi oli selvästi voimistumassa millenniumin lähestyessä. Oli ilmeistä, että tämä tendenssi perustui valtion ja kirkon melko uuteen vuorovaikutukseen. Tästä syystä oli Kamppurin mukaan myös Suomen luterilaisessa kirkossa tarpeellista seurata systemaattisesti tämän ajatuslinjan kehittymistä NL:ssa ja VOK:ssa sekä arvioitava sen vaikutuksia kirkkojen väliseen teologiseen dialogiin ja muihin suhteisiin.⁷⁶

Kirkkojen ja nationalismin ja yleensä uskontojen ja ideologioiden kohtaamisen teemaan on nykytilanteessa porauduttava varsin syvälle – tämä keskustelu tulee todennäköisesti kestämaan hyvän tovin, ja nationalismin kirkollinen ulottuvuus on siitä vain yksi, joskin paljon tärkeämpi kuin maallistuneessa Suomessa, Euroopassa tai Venäjälläkin ehkä ajatellaan, vaikka tietoisuus tästä on kyllä voimistunut Ukrainan sodan myötä.

Miten tästä eteenpäin kirkkojen välisissä suhteissa ja virallisissa neuvotteluissa?

Arkkkipiispa Tapio Luoma nosti Helsingin sanomien vieraskynässä 22.2.2023 esiin myös Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Venäjän ortodoksisen kirkon tulevaa kanssakäymistä

⁷⁴ Tuomi 2022, 345.

⁷⁵ Viittaukset Hovoruniin Tomi Karttusen matkaraportti tammi-helmikuulta 2023.

⁷⁶ Kamppuri 1986.

ajatellen olennaisia näkökulmia. Yleisen kristillisen perinteen mukaan hän sitoo yhteen totuuden ja armon. Niin Venäjän kuin meidän muiden on aidosti pidettävä kiinni rehellisyydestä ja totuudesta. On tutkisteltava itseään katumuksessa ja parannuksenteossa, jotta keskinäiset suhteet voivat uudistua kestävältä pohjalta. Arkkipiispa Luoma kirjoittaa:

Venäjä ei ole joutunut käsittelemään totalitaristista menneisyyttään samalla tavalla kuin esimerkiksi Saksa. Se näkyy Venäjän kansallisessa itseymmärryksessä. Venäjä on pyrkinyt selittämään hyökkäystään kertomalla tarinaa, jossa se esiintyy yhtäältä jalona vapauttajana ja toisaalta vääryyttä kärsineenä uhrina. Venäjän teot puhuvat kuitenkin omaa kieltään. Ne ovat julman ja väkivaltaisen valloittajan tekoja. Myös Venäjän ortodoksisen kirkon johto on valinnut puolensa sodassa Ukrainaa vastaan... Ennen kaikkea on pidettävä kiinni totuudesta. Sille valheelliselle kertomukselle, jolla Venäjä perustelee sotatoimiaan, uhkailuaan ja vaatimuksiaan, ei tule antaa periksi. Venäjän on kohdattava totuus itsestään ja kannettava vastuu teoistaan... Mitä piittaamattomampi hyökkääjä on ihmisarvosta ja ihmisoikeuksista, sitä päättäväisemmin niitä on puolustettava. Rauha ei kasva kylvämällä vihaa ja maalaamalla mustavalkoisia viholliskuvia. Se viriää halusta kantaa vastuuta, rakentaa luottamusta ja tehdä yhteistyötä. On tärkeää vaalia mielikuvaa tulevasta rauhan ajasta. Miten silloin tuemme Ukrainan jälleenrakentamista? Miten kehitämme naapuruutta Venäjän kanssa? Näihin kysymyksiin meidän tulee etsiä vastauksia jo nyt.⁷⁷

Johtopäätökset

Tämän ja muun edellä sanotun pohjalta nostan esiin näkökohtia, jotka tulee ottaa huomioon pohdittaessa sitä, miten voidaan mahdollisia kirkkojenvälisiä suhteita ja teologisia keskusteluja ja niiden reunaehdoja ja sisältöä tulevina vuosina mahdollisesti hahmottaa:

1. On ilmaistava valmius ja halu rakentaa sovintoa niin, että pääsemme lopulta vaikeista asioista yli, kunhan halu tähän, ja oikeudenmukaisen, kestävän rauhan rakentamiseen, on molemminpuolista. Mitään propagandistista instrumentalisointia ei voida hyväksyä, vaikka realistisesti ottaen sitä ei voitane täysin välttääkään. On oltava valmiutta tarttua aidon katumuksen ilmauksiin ja ojennettuun käteen tavalla, joka yhdessä katsotaan mielekkääksi.

---

⁷⁷ Luoma 22.2.2023.

2. Rehellisyyden nimissä on kohdattava Venäjän ortodoksisen kirkon ja Venäjän valtion isovenäläinen narratiivi, jonka toisten valtioiden itsemääräämisoikeutta loukkaava perustelu tulee purkaa. Halun tähän oikeudenmukaisen rauhan nimissä tosin pitää lähteä tässäkin myös venäläisestä osapuolesta. Esimerkiksi Kirill Hovorun on painottanut sitä, että Venäjän ortodoksinen kirkko tarvitsee muutokseen ekumeenisen yhteisön tukea. Mytologisoitunut käsite ”Rusin kasteesta” on palautettava juurilleen kristillisen teologian mukaiseksi kasteeksi, joka tältä pohjalta luo terveellä tavalla yksilöä kunnioittavaa yhteisöllisyyttä.

3. Militaristinen eetos, joka on ristiriidassa ortodoksisen eetoksen kanssa, tulee kyseenalaistaa. Ortodoksinen eetoshan ei salli papin edes kantaa asetta. Papin aseettomuus ei kaiketi tarkoita, että vastaavasti tulisi siunata aseita?

4. Kyse ei ole yksisuuntaisesta ripittämisestä vaan myös itsekritiikistä. Oma nationalistinen historia ja väkivaltaan menneisyydessä sortunut sekä eri värisiä totalitarismeja myötäillyt ajattelu sekä militarismin ja vihapuheen vaarat tänään tulee tunnistaa ja pyrkiä yhdessä kohti ekumeenisen kristillisen eetoksen mukaista rauhantyötä.

5. Rauhan rakentaminen edellyttää halua anteeksiantoon ja sovinnon rakentamiseen rehelliseltä pohjalta. Edellytetään myös kärsivällisyyttä ja ymmärtävääisyyttä, mutta se ei saa merkata vääryyden katsomista sormien lävitse. Kirkkojen näkökulmasta tarvitaan ekumeenista yhteistyötä, joka on samalla kaikkien hyvän tahdon ihmisten yhteistyötä.

6. Kun pöytä on puhdistettu, parannettu muistoja ja edetty kohti tasapainoisempaa historiantulkintaa, voidaan edetä yhteisen mission, diakonian, ekologisen vastuun jne. kysymyksiin. Perinteisten opillisten kysymysten käsittely ei liene aivan ensimmäisenä asialistalla, koska ykseyden saavuttamisen tiellä on nyt myös muita esteitä.

7. Olennainen osa kirkollista rauhanprosessia on sovinnon ja yhteyden löytyminen Ukrainan ortodoksisten ja muiden kirkkojen kesken. Tässä myös KMN:lla ja EKK:lla voi olla oma roolinsa ja sitä kautta myös suomalaisilla luterilaisilla, ortodokseilla ja muillakin kristityillä.

Taustalla oleva monisatavuotinen hegemonian perinne ei lupaa hyvää. Toivoa ei silti kannata heittää pois, vaikka lukkiutunut tilanne näyttää todennäköisesti jatkuvan varsin pitkään. Ei ole ehkä kovin todennäköistä eikä ainakaan itsestään selvää, mutta on mahdollista, että askelia kohti parempaa voidaan totuuden, katumuksen ja sovinnon rakentamisen tiellä ottaa jo vuoteen 2030 mennessä, kun vietetään Augsburgin tunnustuksen 500-vuotisjuhlaa. Näin se voisi olla entistä vahvemmin myös nikealaisen, apostolisen ja ekumeenisen uskon yhteisen muistamisen vuosi sekä lännen ja idän kirkkojen että toivon mukaan myös pohjoisen ja etelän kirkkojen kesken.

Kirjallisuus:

Conference of European Churches

2023 Church response to Ukraine. <https://ceceurope.org/what-we-do/church-response-to-ukraine> (luettu 26.5.2023)

A Declaration on the "Russkii Mir". <https://publicorthodoxy.org/2022/03/13/a-declaration-on-the-russian-world-russkii-mir-teaching/> (luettu 26.5.2023), suomeksi: <https://ort.fi/uutishuone/2022-03-15/teologiryhman-julistus-venalainen-maailma-russkij-mir-opetuksesta> (luettu 10.5.2023)

Drost, Niels & de Graaf, Beatrice

2022 *Putin and the Third Rome. Imperial-Eschatological Motives as a Usable Past.* Journal of Applied History. Volume 4: Issues 1-2, 28-45. https://brill.com/view/journals/joah/4/1-2/article-p28_4.xml?language=en#d3751415e456 (luettu 25.4.2023)

Elsner, Regina

2018 *Die Russische Orthodoxe Kirche vor der Herausforderung Moderne.* Historische Wegmarken und theologische Optionen im Spannungsfeld von Einheit und Vielfalt. Das Östliche Christentum. Neue Folge, Band 63. Würzburg: Ostkirchliches Institut, Echter.

Erofeev, Sergei (2023). Machterhalt um jeden Preis. Putins Mafia-Staat und sein endloser Krieg. Julkaisussa: *Religion & Gesellschaft in Ost und West*, 4/2023, 7–10.

Hurskainen, Heta & Laitila, Teuvo

2023 Ukraina on meidän! Kirkot ja politiikka Ukrainan ja Venäjän suhteissa. Helsinki: Gaudeamus.

Jangfeldt, Bengt

2022 *Venäjä: aatteet ja ideat Pietari Suuresta Putiniin.* Helsinki: Siltala.

Kamppuri, Hannu

1986 *Muistio. Millenium of the Baptism of Russia.* International Church Conference, Kiev, July 20–28, 1986. 8 s. Kansallisarkisto, Joensuu, Maunu Sinnemäen arkisto.

Karttunen, Tomi

- 2023 Matkaraportti Pohjoismaiden ekumeenisten sihteerien ja Faith and Order-verkoston kokouksesta Sundvoldenissa 30.1.–2.2.2023. Kirkkohallituksen ulkoasiain osaston arkisto.
- Korpela, Jukka
- 1999 *Itä-Euroopan historia keskiajalta 1700-luvulle*. Helsinki: Gaudeamus.
- Korpela, Jukka
- 2023 *Muinais-Venäjän myytti*. Helsinki: Gaudeamus.
- Luoma, Tapio
- 2023 Ukrainan sodan pitkittyessä on pidettävä kiinni toivosta. Vieraskynä 22.2.2023. Helsingin sanomat.
- Morozov, Oleg
- 2023 Komplizenschaft: Die „Kriegstheologie“ des Moskauer Patriarchats. Julkaisussa: Religion und Gesellschaft in Ost und West, 4/2023, 18–20.
- Oittinen, Vesa (toim.)
- 2007 *Venäjä ja Eurooppa*. Aleksanteri-instituutti. Tampere: Vastapaino. Johdanto Vesa Oittinen.
- Rousselet, Kathy
- 2022 The Russian Orthodox Church and the Russkii Mir. Teoksessa: *Orthodoxy in Two Manifestations? The Conflict in Ukraine as Expression of a Fault Line in World Orthodoxy* (2022). Erfurter Studien zur Kulturgeschichte des Orthodoxen Christentums, Band 21. Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Oxford/Warszawa/Wien: Peter Lang, 121–144.
- Scharfe Kritik des Vatikanischen "Ökumeneministers". Kardinal Koch wirft Patriarch Kyrill
- 2022 I. "Häresie" vor. Katholische Nachrichtenagentur 29.6.2022.
- Schröder, Hans-Henning.
- 2023 Repression und Revisionismus. Politische Leitlinien des russischen Regimes. Julkaisussa: *Religion & Gesellschaft in Ost und West* 4/2023, 3–6.
- Shishkin, Mihail.
- 2023 *Sota vai rauha*. Kirjoituksia Venäjästä ja lännestä. (WSOY 2023, alkuteos 2019)
- Snyder, Timothy
- 2019 *Tie epävapauteen*. Venäjä – Eurooppa – Yhdysvallat. Helsinki: Siltala.
- Stoeckl, Kristina and Uzlaner, Dmitry

2022 *The Moralist International*. Russia in the Global Culture Wars. Fordham University Press.

Tuomi, Marita

2022 *Rauhaa ja politiikkaa*. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Venäjän ortodoksisen kirkon käsitykset rauhasta kirkkojen oppineuvotteluissa 1970-1986 ja 1995. Publications of the University of Eastern Finland. Dissertations in Education, Humanities, and Theology. N:o 191. Joensuu: Itä-Suomen yliopisto.